
Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti

(Čtyři obecné hypotézy)

JADWIGA ŠANDEROVÁ**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Classes and Strata in Contemporary Capitalism Again

(Four general hypotheses)

Abstract: This study is a contribution to the 'class debate'. The class and hierarchy perspectives are discussed within the context of the discussion on cross-class families. The author presents a modified neo-classical approach to the classification of cross-class families: the position of the spouse whose class culture is supposed to be better-crystallised counts. Four general hypotheses are presented: (1) Stratification systems of contemporary capitalist societies include both classes and strata. The classes do not cover the whole population and strata are not 'subclasses'. (2) A modified Goldthorpe class schema based on the previous hypothesis is presented. (3) The joint and modified neo-classical classifications of cross-class families (especially of workers' families) are discussed. Hypothetically, joint classification suits better the situation where the class cultures amalgamate (the embourgeoisement of the working class). The modified neo-classical classification suits better the situation where the middle class and strata are proletarianised. The embourgeoisement and proletarianisation theses are not meant in terms of Popper's historicism. They are rather two competitive tendencies. (4) A hypothetical stratification system of the Czech Republic based on the previous hypotheses is presented. The desirability of qualitative research (alongside classical representative surveys) in this regard is stressed in the conclusion.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 17-31)

V roce 1973 Ackerová a Haughová [Acker 1973, Haugh 1973] nezávisle na sobě podrobily zdrcující kritice tehdejší výzkum sociální stratifikace, který se omezoval na populaci mužů. Možná vůbec netušily, že tím k nesčetné řadě „stratifikačních sporů“ přidávají další, jenž je dodnes považován ze jeden z nejkontroverznějších. Přehled o stavu diskuse na toto téma zhruba do poloviny 80. let podává Stockman [1991]. Mimo jiné ukázal, že rozhodnutí o tom, jak určit sociální postavení vdaných žen, má významné teoretické implikace.

Uvedená diskuse totiž nastolila problém, co s tzv. třídně smíšenými páry. Lze ještě hovořit o třídní struktuře, procházejí-li hranice tříd rodinami? Má být nahrazen dosavadní konvenční model (postavení rodiny určuje postavení muže) tzv. modelem nekonvenčním (postavení rodiny určuje postavení toho z partnerů, jenž stojí výše) nebo tzv. sdruženou (joint) klasifikací [Szelényi 1994], která bere v úvahu postavení obou partnerů? Jsou třídně smíšené rodiny jedním z příznaků odumírání tříd? Spěje vyspělá kapitalistická

*) Stat' vznikla zkrácením a úpravou textu publikovaného v edici *Working papers* SoÚ AV ČR [Šanderová 1998].

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jadwiga Šanderová, CSc., ISS FSV UK, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail sander@s.fsv.cuni.cz

společnost ke zcela otevřené hierarchii vrstev? Má ještě smysl považovat za jednotku analýzy rodinu, nebo jí je dnes individuum?

Spor o jednotku analýzy a třídně smíšené rodiny tak znovu nastoluje otázku, který ze základních modelů sociální stratifikace (hierarchický či třídní)¹ lépe odpovídá současné západní společnosti. Přibývá sice autorů, kteří jsou přesvědčeni, že obě pojetí mají svá oprávnění, žádný z nich však neříká nic bližšího o jejich vzájemném vztahu a konkrétním využití. Dnešní stav diskuse o umístění žen ve stratifikačním systému podle mého názoru nabízí, byť jen implicitně, tři obecné hypotézy, z nichž první se týká vzájemného vztahu tříd a vrstev v současném kapitalismu, druhá modifikuje u nás nejužívanější třídní schéma a třetí naznačuje, že strategický význam pro zkoumání vývoje stratifikačního systému by mohly mít právě třídně smíšené rodiny. Od těchto hypotéz pak odvíjím hypotézu čtvrtou věnovanou stratifikačnímu systému u nás.

1. Třídy nebo vrstvy?

Rozhodnutí, zda za základní kámen sociální stratifikace budeme považovat individuum nebo rodinu, záleží především na tom, zda se přikloníme k hierarchickému nebo třídnímu pojetí sociální stratifikace. Zastánci hierarchického pojetí, kteří popisují stratifikační systém vyspělých společností západního typu jako lineární vertikálu vrstev, volí zpravidla individuum [např. Abbott 1987, Stanworth 1984, Walby 1986]. Ti, kdo hájí třídní pojetí, volí rodinu [např. Evans 1996, Britten a Heath 1983, Heath a Britten 1984, Wright 1989, Leiulfsrud a Woodward 1988, McRae 1986]. Otázkou je, zda lze tyto dva přístupy považovat za konkurenční či komplementární.

Zhruba od konce 50. let se opakovaně setkáváme s názorem, že jsou oba relevantní, avšak každý z nich je vhodný pro analýzu jiných typů problémů. Například Dahrendorf [1959] hovoří o dvou pohledech na sociální strukturu, které nelze propojit (hierarchie vrstev jsou vhodnější pro popis stavu a třídy pro analýzu změny). Lenski [1966] je naopak přesvědčen, že provedl jejich syntézu, pracuje však pouze s pojmem třída, který je navíc v jeho pojetí klasickou sociální kategorií (tj. vrstvou). Cromptonová [1993] se omezuje na ne mnoho říkající konstatování, že není zapotřebí nových teorií a metod, jako spíše flexibilního přístupu, který by odrazil provázanost různých aspektů sociální stratifikace v celé její úplnosti. Sorensonová [1994] považuje vrstvy za vhodné pro popis struktury a variability postavení na trhu práce a třídy pro analýzu životních šancí. S určitým zjednodušením lze říci, že zastánci kompromisního názoru vesměs považují třídy za výraz určitého konfliktu, který je ve společnosti vždy přítomen, byť většinou jen latentně. Zároveň si jsou však vědomi, že žádná společnost nemůže existovat bez určité míry konsensu ohledně sociálních nerovností. Na takovém konsensu je založena hierarchie vrstev. Spokojují se však bohužel s obecnými formulacemi spíše proklamativního charakteru. Nezmiňují se tedy ani o konkrétní podobě stratifikačního systému vyspělých kapitalistických společností, ani o tom, zda a případně jaký je mezi vrstvami a třídami vztah.

¹) Jak je v sociologii téměř všeobecně zvykem, není ani v teorii a výzkumu sociálních nerovností pojmový aparát jednotný. Pojmem stratifikační systém (sociální stratifikace) rozumím více či méně hierarchické uspořádání určitých segmentů společnosti lišících se životními podmínkami těch, kdo je tvoří. V rámci teorií a výzkumů zabývajících se tímto problémem rozlišují přístupy třídní a hierarchické (viz následující text). Domnívám se, že v literatuře lze pozorovat silící tendenci používat tyto pojmy právě v uvedeném smyslu.

Máme-li se však rozhodnout, zda budeme považovat za základní jednotku stratifikačního systému rodinu či individuum, nemůžeme se podle mého názoru obejít bez vstupní (byť jen hypotetické) představy o tom, s jakými konkrétními segmenty je třeba v stratifikačním systému počítat, jak jsou uspořádány, kudy vedou jejich hranice a jaký je mezi nimi vztah.

Nesčetná řada výzkumů ukázala, že každý stratifikační systém lze úspěšně popsat jako hierarchické uspořádání většího či menšího počtu sociálních kategorií vymezených sociálně ekonomickým statusem (sociálně ekonomických vrstev). Takový popis však (jak už bylo mnohokrát konstatováno) nezachycuje nositele latentního napětí ve společnosti, které určuje politický život, případně provokuje změny sociální struktury.² Zde je vhodnější třídní přístup. Ten však podle mého názoru vychází z ne příliš realistické představy, že třídně strukturována je celá populace. Jinými slovy, zatímco zastánci hierarchického přístupu ponechávají stranou pozornosti důležitá sociální uskupení, zastánci třídního přístupu vidí třídy i tam, kde nejsou. Stratifikační systém vyspělých společností podle mého názoru tvoří vrstvy i třídy.³

Vrstvy jsou sociální kategorie, jejichž počet a hranice jsou výsledkem arbitrárního rozhodnutí. Jsou tak zcela zřetelné a jejich hranice jsou jednoznačně určeny, takže každé individuum lze snadno přiřadit ke konkrétní vrstvě a takto beze zbytku „roztřídit“ veškeré obyvatelstvo (zpravidla ekonomicky aktivní). Třídy představují uskupení osob, které nejsou prostými sociálními kategoriemi, ale představují tzv. demografickou identitu [Goldthorpe 1987: 327-351] či třídní (generační) kontinuitu [Parkin 1971: 48-78]. Předpokládá se také, že třídy mají přirozené hranice. Je pro ně totiž typická relativně nízká inter- a intragenerační mobilita i sociální blízkost (uzavírání sňatků a přátelské vazby jsou pravděpodobnější v rámci třídy než mezi třídami). Podobné objektivní podmínky a životní šance spolu s generační kontinuitou a sociální blízkostí pak mohou, alespoň potenciálně, nalézt svůj výraz nejen v podobném životním stylu, ale i v utváření specifické subkultury, hodnotového systému a životních strategií (habitu, milieu apod.), což se může projevit v pocitu určité sounáležitosti („my“ a „oni“), blízkých politických názorech, postojích a jednání. Tyto subkultury pak mohou nalézt svůj výraz i v určitých třídních ideologiích, které do jisté míry vyvolává a ovlivňuje činnost jednotlivých politických stran, hnutí, odborů apod. Zmíněné ideologie se dnes liší především tím, zda spíše podporují neviditelnou ruku trhu nebo státní intervencionismus (tzv. neosocialismus [Porket 1997]). Souvisí to s určitou životní filozofií, s níž se člověk ztotožňuje zejména v průběhu socializačního procesu a která je dále podporována či korigována na základě životních zkušeností a reálných i pocítovaných životních šancí.

Stručně řečeno, třídy jsou podmnožinou hierarchie vrstev a na rozdíl od nich nejsou uspořádány lineárně. „Třídní mapy“ či schémata, která zahrnují celou populaci a jsou

²) Ponechala jsem stranou analýzu konsistence statusu. Nikoli snad proto, že bych ji považovala za irelevantní. Domnívám se však, že jde o specifický problém, který navíc není v rozporu s předloženými hypotézami. Je to jistě otázka, která by si zasloužila více než krátkou poznámku. V prostoru, jenž je vymezen statí, se však nelze zabývat vším.

³) Rozpor s mým nedávným tvrzením [Šanderová 1995], že třída není pojmem relevantním analýze současné společnosti, je menší, než se možná na první pohled zdá. Mým přáním tehdy bylo vymýtit ze sociologie „gumový“ pojem, nikoli však problém. Mohla jsem samozřejmě zavést nový pojem. Obávala jsem se však, že by pak text mohl být vnímán spíše jako definiční cvičení než jako hledání nového přístupu k problému. V podstatě jsem ovšem kapitulovala.

v zásadě hierarchické, tak jak je předkládají např. Goldthorpe nebo Wright, nutně podporují přesvědčení některých jejich kritiků, že nic takového jako výše vymezené třídy v dnešních vyspělých společnostech reálně neexistuje a že i hranice mezi třídami jsou (stejně jako mezi vrstvami) výsledkem arbitrárního rozhodnutí badatele.

Tento názor zastávají například autoři tzv. Cambridžské škály zaměstnání [Stewart, Prandy a Blackburn 1980; Prandy 1990; Prandy a Blackburn 1997], která konkuruje Goldthorpovu třídnímu schématu. Z hlediska teoretických východisek se tvůrci této škály pohybují na pomezí hierarchického a třídního přístupu. Jednotlivá zaměstnání totiž seskupili do hierarchicky uspořádaných skupin na základě výpovědí respondentů o zaměstnání jejich partnerů a nejbližších přátel (tj. na základě sociální distance).⁴ Zároveň však tvrdí, že stratifikační systém je kontinuální hierarchií skupin zaměstnání, mezi nimiž lze určit hranice jednotlivých tříd jen arbitrárním rozhodnutím. Na základě řady analýz, v nichž porovnávali Cambridžskou škálu s Goldthorpovým třídním schématem, dospěli k přesvědčení, že třídy jakožto reálné entity s jasně vymezenými hranicemi neexistují. Všechny pokusy zakotvit stratifikaci nebo třídy v objektivních ekonomických podmínkách charakterizují jako mylné. Goldthorpovo schéma považují za sice vcelku dobrý nástroj popisu stratifikačního systému, nikoli však za důkaz existence tříd jakožto diskrétních homogenních uskupení se zřetelnými hranicemi [Prandy 1990, Prandy a Blackburn 1997]. Toto přesvědčení opírají především o zjištění, že Goldthorpovo třídní schéma silně koreluje s Cambridžskou škálou. Je však třeba zdůraznit, že tato korelace činí 0,5, což neznamená nic více a nic méně než to, že třídní struktura a hierarchie vrstev na sobě nejsou nezávislé.

Jádro problému podle mého názoru tkví v Goldthorpově zamlčeném předpokladu, že společnost je třídně strukturovaná jako celek. Stručně řečeno, Goldthorpe se dopouští stejné chyby, kterou Bourdieu kritizuje u Marxe [Bourdieu 1984b: 4]. Ztotožňuje „třídy na papíře“ s reálnými (aktuálními) třídami.

S názorem, že představu tříd jako reálných sociálních skupin s jasně vymezenými hranicemi je třeba opustit, nelze než souhlasit. Jasně vymezené hranice mezi třídami totiž implikují sociální uzavřenost, tj. spíše předkapitalistické uspořádání. Typickým znakem třídy ve srovnání se stavy ve feudální společnosti je kromě odlišného institucionálního zakotvení právě relativní otevřenost, tj. určitá propustnost třídní struktury (a tudíž určitá nejasnost či „rozmazanost“ jejích hranic). Na druhé straně ve srovnání s vrstvami (tak jak jsou chápány zastánci hierarchického přístupu) jsou ovšem třídy naopak relativně uzavřené.

Už v roce 1959 dospěl R. Nisbet [1959] k závěru, že o třídách má smysl hovořit spíše v souvislosti s minulostí, nikoli však v současné době (tj. koncem padesátých let). Téměř o 40 let později tvrdí Pakulski s Watersem (*The Death of Class* z roku 1996), že o třídní strukturu lze hovořit zhruba do konce sedmdesátých let. Dnes však jsou třídy podle názoru těchto autorů prakticky mrtvy. Jako by tedy třídy byly patrnější teprve až s určitým časovým odstupem. V zásadě historicistnímu názoru, že třídy jsou postupně se vytrácejícím reliktem minulosti a že tedy třídní přístup stále méně a méně odpovídá realitě (viz také např. [Clark a Lipset 1991, Hout 1988]), totiž i nadále odporují výzkumy řady autorů (za všechny jmenujme Goldthorpa [Goldthorpe et al. 1987], Bourdieu

⁴) Podrobnosti o této škále lze nalézt na internetu (http://www.sps.s.am.ac.uk/SRG_Cambridge_Scale.html).

[1984a] a Wrighta [1997]), kteří dosti přesvědčivě ukázali, že v rámci těchto neostrých hranic lze nalézt sociální uskupení se zřetelnou generační kontinuitou a specifickou subkulturou. Je silně pravděpodobné, že společnost raného kapitalismu byla uzavřenější, než jsou současné kapitalistické společnosti. To nás však neopravňuje k historicistní extrapolaci dalšího vývoje. Třídní vyhraněnost je třeba považovat spíše za „ideální typ“ a úvahy i výzkumy týkající se třídní struktury je třeba odvíjet od „neurčitosti sociální reality“ [Aron 1964] (podle [Giddens 1973: 61]).

Srovnáváme-li počátky moderní společnosti s dneškem, lze dále předpokládat, že sociální uskupení třídního charakteru pokrývala větší část společnosti než dnes, neboť pluralitní charakter společnosti z hlediska uspořádání života (life patterns) se promítá i do pluralismu stratifikačního systému. Počátky kapitalismu mimo jiné spadají v jedno s počátky tzv. zlatého věku rodiny, jenž v západních zemích kulminoval zhruba koncem padesátých let, kdy manželství a rodinný život byly téměř všeobecně rozšířeným uspořádáním života, přičemž ještě začátkem padesátých let šlo většinou o celoživotní soužití těchto partnerů v modelové situaci muže živitele a ženy v domácnosti. Tato situace, která přispívala k homogenitě jednotlivých tříd, je historicky ojedinělá [viz Hoffman-Nowotny 1988, Možný 1990]. Od 50. let se zvyšuje počet osob žijících samostatně (ať už svobodných, či rozvedených), neúplných rodin (stále častěji již takto založených), tzv. agregovaných rodin (druhé a další manželství s dětmi z aktuálního i předchozích manželství) a nesezdaných soužití. Bylo by ovšem přemrštěné považovat tento trend za všeobecný úpadek rodiny, který povede k úplnému vymizení rodinného života. Pouze se snížil počet lidí, kteří si takto svůj život uspořádali, případně se mění způsob soužití partnerů (neprovdaná žena s dětmi, jimž se otec pravidelně věnuje; tzv. oddělené manželství, kdy má každý z partnerů vlastní domácnost apod.).

Pluralita uspořádání života pak přispívá k pluralitnímu stratifikačnímu modelu, který však sotva bude odpovídat představě společnosti jakožto souhrnu *de facto* sociálně nezakotvených individuí, jak naznačují např. Clark a Lipset [1991] a podrobněji popisují Pakulski a Waters [1996].⁵ Jde spíše o pluralitu typů (zejména z hlediska pevnosti sociálních pout) těchto sociálních zakotvení. Pravdu má zřejmě Lyotard, který v jiné souvislosti konstatoval, že v pozadí představy o mase „složené z individuálních atomů podléhajících jakémusi absurdnímu Brownovu pohybu“ stojí pohled zamlžený „rajskou představou ztracené ‚organické‘ společnosti“ [Lyotard 1993: 115]. Tak jako ohniskem biologické reprodukce zůstává rodina, zůstávají, alespoň prozatím, ohniskem reprodukce stratifikačního systému třídy. Je ovšem pravděpodobné, že jejich význam v čase a prostoru kolísá.

2. Stratifikační systém vyspělého kapitalismu

Obecně můžeme charakterizovat stratifikační systém vyspělé kapitalistické společnosti jakožto lineární uspořádání socioekonomických vrstev, v jehož rámci lze identifikovat

⁵) Pakulski a Waters v této souvislosti hovoří o stasech stanovených konvencí (*status-conventional stratification*). Tento typ stratifikace je podle jejich názoru primárně jevem kulturním. Jde o to, že se člověk přihlásí k určitému životnímu stylu, pro nějž jsou typické určité preference. Statusy stanovené konvencí se do značné míry překrývají a představují nestálý systém křehkých formací. Existuje zde řada konfliktů, přičemž žádný nelze považovat za hlavní. Stratifikační procesy se průběžně mění, což činí stratifikační systém velice otevřeným. Pro takto stratifikovanou společnost je rovněž typická vysoká míra autonomizace, což znamená, že na základě znalosti statusu je obtížné předpovědět postoje a chování lidí.

několik tříd, které tuto hierarchii částečně protínají. Snad jenom J. H. Goldthorpe původně tvrdil, že třídy nejsou důsledně hierarchicky uspořádány. Za vzestupnou mobilitu považoval pouze mobilitu do servisní třídy a za sestupnou pouze mobilitu z této třídy [Goldthorpe 1987 (první vydání 1980)]. Nicméně, většinu tříd charakterizoval jako mezilehlé (*intermediate*) mezi servisní a dělnickou třídou, což určitou hierarchii evokuje. Poukazují na to např. Prandy [1990] a Payne [1996]. Payne navíc upozorňuje, že v novějších analýzách [Erikson, Goldthorpe 1992] pracuje Goldthorpe s hierarchií zcela explicitně.

Realitě se zřejmě více blíží Goldthorpovo původní tvrzení z roku 1980, kdy zdůrazňoval, že jednotlivé třídy nejsou striktně hierarchicky uspořádány jako vrstvy. Vysoce kvalifikovaný dělník může mít lepší životní šance než živořící živnostník (samostatný) či řadový úředník apod. V rámci dělnické třídy tedy sice nalezneme častěji představitele nižších vrstev než například v řadách rutinních nemanuálních pracovníků, ne však výlučně. Nejnížší vrstvy pak představují tzv. třídu chudoby (*underclass*), která však třídou ve vlastním slova smyslu není [Dahrendorf 1991]. Jde o atomizované vrstvy marginalizovaných na trhu práce a odkázaných po většinu svého života na sociální zabezpečení a charitu. Tyto nejnižší postavené vrstvy, podobně jako elity, nebývají předmětem stratifikačních výzkumů, a to především proto, že je obtížné je zkoumat reprezentativním dotazníkovým šetřením, které je dominantní metodou ve výzkumu sociální stratifikace.⁶ Jejich početnost a životní šance jsou však velmi významné pro celkovou atmosféru ve společnosti [viz Dahrendorf 1991, Saunders 1987, Murray 1984, Crompton 1993 a další] a je třeba je v úvahách o sociální stratifikaci vést v patrnosti.

Pomocí vrstev lze tedy charakterizovat jednotlivé třídy jen přibližně. Nejnížší vrstvy představuje výše zmíněná třída chudoby. V rámci tzv. vyšších nižších a středních vrstev existují více či méně zřetelně zformované třídy: v Goldthorpově terminologii jde zejména o třídu dělnickou, třídu těch, kdo řídí manuální pracovníky, rutinní nemanuální pracovníky a tzv. samostatné (živnostníky nenajímající pracovní sílu). Tyto čtyři třídy nezahrnují nižší a střední vrstvy v jejich úplnosti ani netvoří hierarchii – jdou jimi napříč. Větší počet těch, kdo se nacházejí na hranici s třídou chudoby, nalézáme v dělnické třídě. Naopak ti, kdo se zabývají rutinní nemanuální prací, a samostatní se častěji pohybují ve vyšších středních vrstvách. Nicméně situace, kdy dělník má vyšší sociálně ekonomické postavení než např. řadový úředník, může být poměrně běžná. V rámci neostrých hranic těchto tříd lze nalézt rodiny a individua s vysokou generační kontinuitou a třídní homogenitou. Konečně v rámci nejvýše postavených vrstev nalézáme servisní třídu, rovněž s určitým stabilizovaným jádrem či jádry v podobě různých typů elit (patří sem rovněž celebrity v tom smyslu, jak tento pojem použil Mills [1968: 91-100]).

Přísně vzato (plyne to např. z Goldthorpových analýz sociální mobility) má zřejmě charakter třídy ve smyslu pouze demografické identity část tzv. dělnické třídy (definované manuální prací), do jisté míry třída samostatných (tj. drobných vlastníků), kteří své postavení v rámci intra- i intergenerační mobility velmi často opakovaně ztrácejí a získávají (jde tedy spíše o určitou tendenci k demografické identitě), a jen část servisní třídy (která se početně rozrůstá, a je tudíž z hlediska sociálního původu značně heterogenní, avšak méně než třídy mezilehlé). Zbývající mezilehlé třídy (tj. s výjimkou samostatných)

⁶) To je zřejmě důvod, proč Goldthorpe nevěnuje třídě chudoby zvláštní pozornost. Pragmatické důvody tohoto typu ho totiž vedly k tomu, že nevymezil samostatnou třídu velkých vlastníků.

představují sociální uskupení na hranicích zmíněných tříd, která nelze charakterizovat jako třídy a která nelze striktně hierarchicky uspořádat.

Mezilehlé třídy spolu se středními vrstvami pravděpodobně hrají klíčovou roli v tom, nakolik je třídní struktura té které společnosti vyhraněná a zda je ve společnosti tendence k podpoře spíše viditelné ruky státu [Porket 1997] nebo neviditelné ruky trhu. Hypoteticky lze předpokládat, že třídní struktura z hlediska své vyhraněnosti a rozsahu (tj. jak velké části populace se týká) pulzuje pod vlivem celé řady faktorů (ekonomické, politické i kulturní povahy) mezi více a méně vyhraněnou.

Pro období restrukturalizace trhu práce, kdy převládá růst početnosti pracovních míst ve středních a vyšších segmentech stratifikačního systému jakožto důsledek technicko-technologického pokroku, ale i strategií lépe postavených, jejichž cílem je udržet či získat zpět výhodné postavení [Bourdieu 1984a], je typická vzestupná sociální mobilita. V této souvislosti lze pozorovat jistou erozi tříd, tj. rozostření hranic a snížení jejich početnosti. Extrapolace tohoto procesu pak vedla koncem šedesátých let k historicistnímu závěru o tzv. „zburžoazňování dělnické třídy“, které povede k úplnému vymizení tříd. Tento pojem je trochu zavádějící, neboť jde spíše o prorůstání dělnické třídy do středních tříd a politický příklon střední třídy spíše k vyšší třídě, který doprovází růst podpory neviditelné ruky trhu.

V období, kdy je nabídka nových výhodných pozic, a to zejména ve středních segmentech, stabilizována, či dokonce klesá (ať už v důsledku recesí a krizí nebo snížení kvalifikačních nároků na některé profese, které souvisí s technickým rozvojem), se dosavadní mobilitní příležitosti uzavírají, případně se zvyšuje podíl sestupně mobilních. Tento proces bývá označován výstižnějším, avšak u nás zřejmě obtížně stravitelným, termínem „proletarizace středních tříd či vrstev“ [viz Pete 1987]. Je pravděpodobně provázen i růstem početnosti třídy chudoby. V rámci tohoto procesu lze počítat s politickým příklonem části středních vrstev a mezilehlých tříd k dělnické třídě (která se přechodně stabilizuje), tj. s vyšší podporou role státu (viditelné ruky státu, neosocialismu).⁷ Extrapolace této dočasné tendence vedla k opačnému historicistnímu názoru marxisticky orientovaných autorů, že stratifikační systém se polarizuje. Tyto procesy lze samozřejmě popisovat také jakožto snižování a zvyšování početnosti středních vrstev (případně tříd), jejichž růst je mimo jiné považována za důležitý předpoklad sociálního smíru a stability.⁸

Vraťme se však k výše uvedeným tezím či hypotézám. V západní sociologii se o nich diskutovalo zejména na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Teze o zburžoazňování byla formulována na přelomu padesátých a šedesátých let jako reakce na období růstu všeobecného blahobytu let padesátých. Obecnější podporu teze o proletarizaci lze považovat za teoretickou reakci na rozčarování konce šedesátých let. Podle mého názoru jsou obě hypotézy i nadále aktuální, avšak nikoli ve své historicistní podobě (vyspělá

⁷) Velmi důležitou roli v této souvislosti dále hraje činnost politických stran, nejružnějších sdružení a hnutí, masmédií i kulturní tradice té které země, které mimo jiné ovlivňují také to, jak si reálnou situaci (objektivní nerovnosti) lidé interpretují. Tendenci k třídní erozi či posílení tříd mohou jak posilovat, tak působit proti ní.

⁸) To je také základní východisko zatím nejnovější publikace týkající se sociální stratifikace u nás [Večerník, Matějů a kol. 1998], jejíž autoři vycházejí z přesvědčení, že hlavním úkolem transformace u nás je formování středních tříd. Pojmy střední třídy, střední vrstvy a střední stav(y) jsou zde používány nesystematicky, více méně jako synonyma. Stratifikační model, který předkládám ve čtvrté kapitole, je s tím podle mého názoru v souladu.

kapitalistická společnost spěje buď k proletarizaci středních tříd, či ke zburžoaznění dělnické třídy), ale v podobě zjišťovací (někdy lze pozorovat spíše rozvolnění třídní struktury, jindy spíše upevňování). Žádnou z těchto hypotéz nelze jednou provždy zamítnout.

3. Strategický význam třídně smíšených rodin

V rámci diskuse o nekonvenční indikaci sociálního postavení rodiny a sdružené klasifikaci poukazují Leiulfsrudová s Woodwardovou [1987, 1988] na fakt, že nekonvenční přístup ponechává stranou pozornosti tzv. třídně smíšené rodiny a nebere vůbec v úvahu pracovní zkušenosti žen (obsah práce, pracovní dobu, dominanci a subordinaci), které se mohou projevovat v jejich zapojení do různých asociací (odborné, politické strany apod.) a odtud v jejich vědomí a politickém jednání. Leiulfsrudová a Woodwardová vycházejí z předpokladu, že nelze shrnout do jedné kategorie všechny rodiny, kde muž je příslušníkem střední třídy, je-li v některých případech manželka v domácnosti a v jiných vykonává dělnické zaměstnání nebo má stejné zaměstnání jako partner.

V kvalitativním výzkumu třiceti stockholmských rodin soustředily svůj zájem právě na třídně smíšené rodiny, v nichž má pouze jeden z páru dělnické zaměstnání. Na základě takového výzkumu pak dospěly k závěru, že typ manželství vymezený postavením partnerů (tj. fakt, zda dělnické povolání zastává žena nebo muž) ovlivňuje konkrétní obsah rolí mužů a žen v rodinném životě, dělbu práce v rodině, postoje k výchově dětí, politice i světu a liší se od charakteristik tohoto typu, které byly zjištěny jinými výzkumy v třídně homogenních rodinách.

Tak například, ačkoli v třídně homogenních rodinách zůstává doma s nemocným dítětem vždy žena, v heterogenních rodinách je to ten z páru, kdo vykonává dělnické zaměstnání (tj. bez ohledu na pohlaví). Na druhé straně, žena dělnice, která má jiné než dělnické povolání, se často ujímá tradičně mužských rolí. Je vlastníkem bytu a plátcem rodinných daní a určuje také dlouhodobé ekonomické cíle celé rodiny. Jinými slovy, bez ohledu na pohlaví a velikost příjmů se strategickým činnostem věnuje ten z manželského páru, kdo není dělník. Naopak, manželky-dělnice mužů ze středních vrstev se rády vzdávají některých tradičně ženských rolí, jako je například komunikace s učiteli dětí, neboť své partnery považují v tomto směru (jakožto vzdělanější) za kompetentnější. Konečně, muži i ženy v dělnických povoláních představují důležitý strategický přínos pro rodinu tím, že v případě potřeby výpomoci z vnějšku snadněji mobilizují své přátele, příbuzné a spolupracovníky. Neformální pomoc v případech, kdy nejsou k dispozici finanční zdroje na placené služby, je totiž typická pro homogenní dělnické rodiny. Heterogenní rodiny na pomezí dělnické a střední třídy tak mají podle názoru autorek citované stati určité výhody proti homogenním, protože mohou aktivizovat výhody obou „ideálně typických“ kultur (dělnické a střední třídy) a představují tak modelovou situaci prorůstání dvou třídních kultur [Leiulfsrud a Woodward 1987: 406].

V této souvislosti dále formulovaly hypotézu, že kdo je prostředníkem rodiny vůči vnějšímu světu, souvisí daleko více s jeho postavením na trhu práce, než s tím, zda je mužem nebo ženou. Údaje o obou partnerech tak umožňují detailněji zkoumat „třídně založené vzorce vyjednávání o sociálním zabezpečení“ [Leiulfsrud a Woodward 1988: 556]. Konečně poukazují na zjištění, že třídně smíšené rodiny se z hlediska politických postojů ve Švédsku i ve Velké Británii pohybují mezi dělnickou a střední třídou, což podle jejich názoru musí ovlivňovat každý politický systém, který spočívá na mobilizaci tříd, nemluvě o konkrétní artikulaci třídního konfliktu. Tuto hypotézu však dále nekon-

kretizují. Uvádějí ji spíše proto, aby ukázaly, že neokonvenční model tyto třídně smíšené rodiny nepodchycuje, a tudíž ani nemůže takovou hypotézu testovat.

K podobnému závěru vede stať amerických sociologů Zippa a Plutzer [1996]. Ti jsou rovněž nakloněni spíše sdružené klasifikaci, jejíž relevanci testovali na empirických datech z let 1973-1993 týkajících se ekonomicky aktivních manželských párů žijících v domácnostech bez dalších výdělečně činných osob. Cílem prezentovaných analýz bylo zjistit, za jakých podmínek zaměstnání manželky ovlivňuje nebo neovlivňuje to, s kterou třídou se partneři identifikují (tzv. sociální sebezařazení). Základní strategie analýzy je jednoduchá: zjišťovali, zda postavení manželky při daném postavení muže mění jeho i její subjektivní třídní identifikaci.

Analýza dat pak vedla ke zjištění, že ačkoli má postavení muže i ženy významný vliv na sebezařazení obou v páru, celkově je význam manželova postavení důležitější, a to pro muže i ženy. To však neznamená, že vliv postavení manželky je nulový či zanedbatelný. V případech, kde pracuje na plný úvazek a vydělává 43 a více procent rodinného příjmu, je vliv jejího postavení na třídní sebezařazení jí samé i jejího manžela zhruba stejný jako postavení muže. Na druhé straně tam, kde ženy přispívají do rodinného rozpočtu méně než 22 procenty, je význam postavení ženy menší než postavení muže. Tento vztah je navíc konstantní v čase (tj. v období let 1973-1993). Krom toho se ukázalo, že sklon nepřihlížet k postavení partnera mají daleko více muži než ženy. Jinými slovy, uvažuje-li muž o svém sociálním postavení, zpravidla nebere v úvahu postavení své manželky; žena v této situaci bere v úvahu postavení svého manžela i své vlastní.⁹ Chování mužů tak hovoří ve prospěch konvenčního přístupu, zatímco chování žen naznačuje, že nelze odmítnout sdruženou klasifikaci. K podobnému závěru, týkajícímu se však volebního chování, dospěl Prandy [1990]. Podle jeho zjištění není deklarovaná politická orientace mužů v Británii příliš ovlivněna zaměstnáním manželky, zatímco u žen je ovlivněna jejich vlastní pracovní zkušeností i postavením manžela.

Zipp a Plutzer však také zjistili, že pro třídní sebezařazení žen má největší význam jejich vlastní postavení, pokud zastávají buď odbornou, nebo dělnickou profesi. Toto zjištění interpretují jako důsledek specifických procesů kulturní povahy. „Tak například, kolektivistická povaha dělnického zaměstnání a s ní spojený životní styl i interakční vzorce mohou vést k dostatečně silnému pocitu třídní sounáležitosti, což ženám umožňuje efektivně zeslabit vliv třídního postavení jejich manželů na třídní identitu rodiny. Na druhé straně ženy-odborné pracovnice mají nezbytný kulturní kapitál, který jim umožňuje artikulovat jasnou třídní identitu dostatečně silnou, aby mohla ovlivnit je samé i manžely“ [Zipp a Plutzer 1996: 248]. Máme tak před sebou další model, o němž se ovšem Zipp a Plutzer explicitně nezmiňují. Třídní postavení rodiny určuje ten z manželského páru, jehož postavení implikuje silnější třídní identitu. V zásadě jde o specifický typ neokonvenčního modelu (dále modifikovaný neokonvenční model).

V této souvislosti připomeňme, že střední třídy jsou všeobecně považovány za nevyhraněné. Tak například Wright [1985] je charakterizuje jako třídy s rozporným třídním postavením, Goldthorpe [1987] jako třídy s nejnižší demografickou identitou, Parkin [1979] jako třídy uplatňující vůči vyšší třídě strategii usurpace a vůči dělnické třídě se uzavírají a podle Bourdieu [1984a] nemají specifický habitus a je pro ně typické, že se snaží odlišit od vkusu a životního stylu dělnické třídy tím, že napodobují třídu vyšší.

⁹) Adekvátní by ovšem bylo ptát se na postavení rodiny.

Hypoteticky tedy lze předpokládat, že realitě třídně smíšených párů odpovídají dva základní modely: (1) modifikovaný neokonvenční, který odvozuje postavení rodiny od třídního postavení toho z partnerů, jehož třídní kultura je vyhraněnější a (2) model sdružené klasifikace indikující určité „prolnutí třídních kultur“.

Vzhledem k tomu, že stupeň třídní vyhraněnosti jednotlivých tříd i společností je různý, nelze tyto modely „aplikovat“ plošně pro všechny třídy a jednotně ve všech společnostech či různých obdobích téže společnosti. Který z nich převládá, je empirický problém. Obecně lze předpokládat, že tendenci k prorůstání dělnické třídy do středních tříd, tj. tendenci k rozvolňování třídní struktury, bude odpovídat model sdružené klasifikace a tendenci k proletarizaci středních tříd, tj. tendenci ke krystalizaci třídní struktury, modifikovaný model neokonvenční.

Rodiny, v nichž má jeden z partnerů dělnické povolání a druhý spadá do některé ze středních vrstev či tříd, by mohly hrát ve výzkumu vývoje třídní struktury klíčovou roli. Stranou pozornosti by také neměly zůstat rodiny na hranicích dělnické třídy a vrstev marginalizovaných. Zde totiž může v určitých podmínkách probíhat proces, který bychom mohli nazvat „tendence k marginalizaci dělnické třídy“, kdy ten z partnerů, který je příliš často vně trhu práce, může do svého postavení strhnout i druhého. V obdobích, kdy tato tendence sílí, roste početnost marginalizovaných vrstev, což ohrožuje společnost jako celek [Dahrendorf 1991]. V obou případech jde o procesy, které jsou zachytitelné pouze v rámci třídního přístupu, přičemž modelovou situaci představují uvedené třídně nevyhraněné rodiny, které v rámci běžného neokonvenčního přístupu nelze identifikovat.

4. Stratifikační systém u nás

Situace u nás se však zjevně od situace v západních zemích liší a model naznačený v kapitole 2 je proto třeba upravit. Především je podle mého názoru třeba vzít v úvahu úlohu státního sektoru. „Třídotovného“ charakteru vlastnického sektoru si všímají i někteří autoři v západních zemích. Například třída znalců (knowledge class) je podle P. L. Bergera ve své většině úzce spjata se státním sektorem, což vede k zainteresovanosti jejích příslušníků na rozšíření sociálního státu a distributivním systému vlády. Berger to uvádí jako jeden z důvodů, proč je tato třída „v západních společnostech hlavním antagonistickým protivníkem kapitalismu“ [Berger 1993: 94-97]. Velmi podobnou hypotézu testoval marxista Wright, který na základě analýzy dat srovnávacího výzkumu v USA, Japonsku a Švédsku dospěl k závěru, že oblíbené sousloví neoweberiánských teoretiků stavějících do centra pozornosti stát „the state matters“ (důležitý je stát) v zásadě odpovídá realitě. Stát však není stejně důležitý pro všechny třídy ani pro jednu třídu v různých historických podmínkách. Wright mimo jiné také zjistil, že stát (tj. zaměstnání ve státním sektoru) má pro postoje lidí největší význam ve Švédsku, kde je také nejrozsáhlejší [Wright 1997]. Lze proto předpokládat, že význam faktoru sektoru zaměstnání u nás bude ještě větší než v západních zemích, a to především proto, že stát má u nás doposud velmi pevné postavení.

Na základě publikovaných analýz týkajících se sociální stratifikace u nás, statistických údajů, výzkumů veřejného mínění i některých publicistických článků¹⁰ lze hypoteticky předpokládat, že se u nás v současné době formují tři základní třídy:

¹⁰⁾ Vzhledem k tomu, že seznam použité literatury je už tak poměrně rozsáhlý, rozhodla jsem se ho nezatěžovat další řadou titulů (lze je nalézt v [Šanderová 1998]). Předkládám zde obecnou hypotézu, kterou chápu jako odrazový můstek pro další práci. Jsem si tudíž dobře vědoma, že má

1. *Vyšší třída:* mocenská elita a celebrity, část velkých vlastníků, špičkového managementu a vysoce kvalifikovaných odborných pracovníků zaměstnaných v soukromém sektoru (tj. bez jakékoliv účasti státu) a jejich partneři.
2. *Střední třída:* živnostníci a drobní podnikatelé na celý pracovní úvazek a jejich partneři (s výjimkou partnerů vyšší třídy).
3. *Dělnická třída:* středně kvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci bez ohledu na vlastnický sektor a kvalifikovaní dělníci ve státním sektoru a v podnicích s vysokým vlivem státu, jejichž partner(ka) má rovněž dělnické povolání.

Vyšší třídu lze do značné míry ztotožnit s nejvyššími vrstvami, střední třída je podмноžinou celého spektra středních vrstev. Dělnická třída má své těžiště ve vyšších nižších vrstvách s určitým přesahem do nižších středních. Nejnižší vrstvy pak představují třídu chudoby (tj. marginalizované na pracovním trhu).¹¹ Hranice těchto tříd dnes zřejmě nejsou příliš zřetelné. Prostor mezi nimi je vyplněn středními vrstvami, které se rekrutují z odborných pracovníků vyšší i střední kvalifikace, z tzv. rutinních nemanuálních pracovníků, ze všech článků řízení mimo ryze soukromý sektor, středních i nižších řídicích kádřů a kvalifikovaných dělníků v čistě soukromém sektoru. V rámci těchto vrstev pravděpodobně nelze předpokládat ani rodící se třídní identitu. Zejména o jejich příslušníky se dnes vede politický boj. Zvláštní pozornost zasluhuje ještě odborníci ve zdravotnictví a školství, kteří možná tvoří tzv. statusové skupiny (Weberovy stavy), stejně jako celebrity. Je otázkou, nakolik tyto odborníci posilují či oslabují třídní identitu svých partnerů v třídně nevyhraněných rodinách.

Z hlediska posilování či oslabování třídní vyhraněnosti dělnické třídy, která je zřejmě pro politickou atmosféru a odtud vyšší či nižší sociální napětí klíčová, představují strategickou sociální kategorii na jedné straně smíšené rodiny, kde jeden z partnerů je představitelem dělnické třídy a druhý některé ze středních vrstev a na straně druhé rodiny na hranici s třídou chudoby. Zejména početnosti, postojům a životnímu stylu posledně jmenovaných je podle mého názoru třeba věnovat zvláštní pozornost.¹²

Tento hypotetický model je inspirován Goldthorpovým třídním schématem, nicméně se od něj v mnoha ohledech podstatně liší: (a) kromě tříd pracuje s vrstvami a je pouze trojtřídní (jak bylo řečeno marginalizovaní nejsou třídou v pravém slova smyslu); (b) třídy nezahrnují celou populaci; (c) ponechává stranou rozdíly mezi zemědělským a ostatním obyvatelstvem; (d) důležitým kritériem je vlastnický sektor; (e) část servisní třídy (Goldthorpovu třídu II) umísťuje do středních vrstev; (f) věnuje zvláštní pozornost marginalizovaným na trhu práce (bez ohledu na kvalifikaci).

Podobně jako původní Goldthorpův model je i tento jen částečně hierarchický. Třídní struktura sice značně koreluje s hierarchií vrstev, avšak nekryje se s ní. Nejvýše

slabá místa. Mohla bych ji samozřejmě nejdříve dopracovat a teprve potom publikovat, jak si přál anonymní recenzent. Domnívám se však, že odborný časopis by měl být spíše prostorem, kde má autor možnost průběžně konfrontovat svoji práci s názory ostatních, než autoritativním periodikem, kde se předkládají hotové „pravdy“.

¹¹) Nedávno ukázal poměrně přesvědčivě Sirovátka [1997], že vzdor nízké nezaměstnanosti u nás začíná vznikat (zatím nepříliš početná) kategorie lidí nacházejících se trvaleji v marginalizované pozici na trhu práce.

¹²) Konec konců jde o zrcadlový problém nutnosti vybudovat tzv. „středostavovskou společnost“, o níž hovoří Večerník a Matějů [Večerník, Matějů a kol. 1998: 205-224, 291-298].

stojí vyšší třída. Střední a dělnickou třídu nelze jednoznačně nadřadit jednu druhé, neboť obě prolínají v zásadě celým spektrem středních a vyšších nižších vrstev. Analytickou jednotkou vrstev je individuum, tříd rodina. Pro určení třídního postavení rodiny byl zvolen v případě vyšší třídy „klasický nekonvenční model“, v případě dělnické třídy *de facto* konvenční model (oba v páru mají stejné postavení) a příslušnost k střední třídě určuje ten z páru, který je samostatný (u samostatných předpokládám silnější, byť teprve se rodící, třídní identitu) – jde tedy o modifikovaný nekonvenční model.

Testovat a dopracovat tento hypotetický stratifikační systém by ovšem bylo nutné nejen na datech velkého reprezentativního šetření, ale rovněž prostřednictvím případových studií kombinujících kvantitativní a kvalitativní přístup a srovnávajících životní styl, strategie a postoje třídně vyhraněných a nevyhraněných rodin.

Závěr

Řešení dilematu hierarchický přístup versus třídní, které předkládám, je jen zdánlivě kompromisní. Netvrdím totiž, že relevantní jsou obě pojetí. Naopak za relevantní nepovažuji ani jedno z nich. Zastánci třídního přístupu se podle mého názoru zcela nerealisticky snaží do třídního modelu „vtlačit“ celou populaci a představitelé hierarchického ponechávají stranou významné strukturní procesy. Jinými slovy, omezit se buď na hierarchický, nebo třídní přístup, vždy znamená výrazně zkreslit sociální realitu.

Nyní se nabízejí nejméně dvě otázky, a to: (1) zda lze předložené hypotézy empiricky testovat; (2) nakolik lze objektivně rozhodnout, zda v tom kterém stratifikačním systému v určitém období převažuje tendence k rozvolňování či krystalizaci třídní struktury.

Na první otázku lze v zásadě odpovědět kladně, pokud se neomezíme na dotazníkovou reprezentativní šetření a v jejich rámci pak na mnohorozměrné analýzy, do nichž vstupují údaje o celé zkoumané populaci a pro jejichž potřebu sociální postavení a jeho důležité koreláty (aspekty) jsou uniformně indikovány ordinálními nebo dichotomickými proměnnými, s nimiž se pak zachází jako s pseudoordinálními. Takovou metodou jednak postihneme jen ty nejrobustnější tendence, které nemusí mít pro život společnosti nutné větší význam než procesy méně nápadné. Zároveň se nevyhneme arbitrárnímu rozhodnutí o hranicích tříd, nemluvě o tom, že sotva lze rozhodnout, nakolik je zjištěná linearita artefaktem operacionalizace a nakolik výrazem reality. Velká reprezentativní šetření mohou poskytnout základní představu o „stratifikační mapě“, bez níž se neobejdeme. Měla by však být permanentně doplňována případovými studii orientovanými zejména na tři cíle: (a) prověřovat aktuálnost používaných indikátorů; (b) analyzovat základní strukturní procesy, jako je například sociální uzavření v pojetí Parkinové [1979], habitus v pojetí Bourdieu [1984a], „credentialismus“ v pojetí Collinsové [1979], vliv a význam sociálních sítí apod.; (c) zkoumat tendence k vyhraněnosti či rozvolňování třídní struktury. To vše mimo jiné i prostřednictvím komparace třídně nevyhraněných a vyhraněných rodin.

S objektivitou je to zdánlivě složitější. Lze jistě namítnout, že výsledky výše navrhované výzkumné aktivity nejsou jednoznačné, a vedou tudíž k subjektivním interpretacím. Například Erikson a Goldthorpe [1988] charakterizoval citovanou kvalitativní sondu Leiulfusrudové a Woodwardové jako impresionismus. Stejně nejednoznačné jsou však výsledky analýz opírajících se o reprezentativní data a komplikované statistické metody. Jak naznačují probíhající diskuse, i zde je dostatek prostoru pro subjektivní interpretace

týkající se toho, jakou povahu má stratifikační systém té které země a především toho, kam daná společnost v blízké budoucnosti směřuje. Očekávat, že diskuse na toto téma dospějí v dohledné době (pokud vůbec někdy) k všeobecnému konsensu, by bylo naivní. Nejde jen o to, že zjištěné vztahy je vždy třeba nějak interpretovat (a objektivní interpretace je *contradictio in adiecto*). Neméně významný je fakt, že do diskusí na toto téma se nutně promítá třídní habitus diskutujících. V každém případě je však třeba výzkum sociální stratifikace přiblížit pestrosti stratifikačního systému a spolu s tím upřesňovat teorii.

JADWIGA ŠANDEROVÁ vystudovala sociologii na Filozofické fakultě UK. Začínala jako podnikový sociolog. V osmdesátých letech působila v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Od roku 1994 přednáší na katedře sociologie Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se teoriemi sociální stratifikace. Publikuje především v časopisech a sbornících.

Literatura

- Abbot, P. 1987. „Women's Social Class Identification: Does Husband's Occupation Make a Difference?“ *Sociology* 21: 91-103.
- Acker, J. R. 1973. „Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism.“ *American Journal of Sociology* 78: 936-945.
- Aron, R. 1964. *La lutte des classes*. Paris.
- Berger, P. L. 1993. *Kapitalistická revoluce*. Bratislava: Archa.
- Bourdieu, P. 1984a. *Distinction*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, P. 1984b. „Espace social et genese des „Classes“.“ *Actes de la recherche en sciences sociales* 52-53: 3-12.
- Britten, N., A. Heath 1983. „Women, Men and Social Class“. Pp. 35-62 in *Gender, Class and Work*, ed. by E. Gamarnikov, D. Morgan, J. Purvis and D. Taylorson. London: Heineman.
- Clark, T. N., S. M. Lipset 1991. „Are Social Classes Dying?“ *International Sociology* 6: 397-410.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press.
- Crompton, R. 1993. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike svobod*. Bratislava: Archa.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1988. „Women at Class Crossroads: A Critical Note.“ *Sociology* 22: 545-553.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constatnt Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Evans, G. 1996. „Putting Men and Women into Classes: An Assessment of the Cross-Sex Validity of the Golthorpe Class Schema.“ *Sociology* 30: 209-234.
- Giddens, A. 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson University Library.
- Goldthorpe, J. H. et al. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Haugh, M. R. 1973. „Social Class Measurement and Women's Occupation Roles.“ *Social Forces* 52: 86-98.
- Heath, A, N. Britten 1984. „Women's Jobs Do Make a Difference: A Reply to Goldthorpe.“ *Sociology* 18: 475-490.

- Hoffmann-Nowotny, H. J. 1988. „Budoucnost rodiny“. Pp. 136-200 in *Současné problémy rodiny*, ed. by J. Alan. Praha: VÚSRP.
- Hout, M. 1988. „More Universalism, Less Structural Mobility: The American Occupational Structure in the 1980s“. *American Journal of Sociology* 93: 1358-1400.
- Leiulfsrud, H., A. Woodward 1987. „Women at Class Crossroads: Repudiating Conventional Theories of Family Class.“ *Sociology* 21: 393-412.
- Leiulfsrud, H., A. Woodward 1988. „Women at Class Crossroads: Replay to Erikson and Goldthorpe's Note.“ *Sociology* 22: 555-562.
- Lenski, G. 1966. *Power and Privilege*. New York: McGraw-Hill Company.
- Liotard, J. F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: FIÚ AV ČR.
- McRae, S. 1986. *Cross-Class Families: A Study of Wives' Occupational Superiority*. Oxford: Clarendon Press.
- Mills, Ch.W. 1966. *Mocenská elita*. Praha: Orbis.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina. Mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.
- Murray, C. A. 1984. *Losing Ground*. New York: Basic Book.
- Nisbet, R. 1959. „The Decline and Fall of Social Class.“ *Pacific Sociological Review* 2: 11-17.
- Pakulski, J., M. Waters. 1996. *The Death of Class*. London: SAGE.
- Parkin, F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. London: MacGibbon and Kee Ltd.
- Parkin, F. 1979. *Marxism and Class Theory: A bourgeois critique*. London: Tavistock.
- Pete, M. 1987. „The Concept of Class.“ Pp. 63-95 in *Classic Disputes in Sociology*, Ed. by R. J. Anderson, J. A. Hughes, W. W. Sharrock. London: Allen and Unwin.
- Payne, G. 1996. „Investing in Class Analysis Futures.“ *Sociology* 30: 339-354.
- Porket, J. L. 1997. „Viditelná ruka versus neviditelná ruka.“ *Sociologický časopis* 33: 189-202.
- Prandy, K. 1990. „The Revised Cambridge Scale of Occupations.“ *Sociology* 24: 629-655.
- Prandy, K., R. M. Blackburn 1997. „Putting Men and Women into Classes: But is that Where they Belong? A Comment on Evans.“ *Sociology* 31: 143-152.
- Saunders, P. 1987. *Social Theory and Urban Question*. London: Unwin Hyman.
- Sirovátka, T. 1997. „Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu v České republice.“ *Sociologický časopis* 33: 169-178.
- Sorenson, A. 1994. „Women, Family and Class.“ *Annual Review of Sociology* 20: 27-47.
- Stanworth, M. 1984. „Women, and Class Analysis. A Reply to J. Goldthorpe.“ *Sociology* 20: 24-47.
- Stewart, A., K. Prandy, R. M. Blackburn 1980. *Social Stratification and Occupations*. London: Macmillan.
- Stockman, N. 1991. „Společenské třídy a manželství.“ *Sociologický časopis* 27: 369-375.
- Szelényi, S. 1994. „Women and Class Structure.“ Pp. 577-582 in *Social Stratification in Sociological Perspective. Class, Race and Gender*, ed. by D. B. Gruski. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Šanderová, J. 1995. „Nesnáze s pojmem společenská třída.“ *Sociologický časopis* 31: 71-76.
- Šanderová, J. 1998. „Co určuje postavení žen ve stratifikačním systému?“ Pp. 131-152 in *Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace*, ed. by M. Tuček a kol. Praha: SoÚ AV ČR.
- Večerník J., P. Matějů a kol. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1999*. Praha: Academia.
- Walby, S. 1986. *Patriarchy at Work*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Wright, E. O. 1985. *Classes*. Londond: Verso.

Wright, E. O. (ed.) 1989. *The Debate on Classes*. London: New Left Books.

Wright, E. O. 1997. *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zipp, J. F., E. Plutzer 1996. „Wives and Husbands: Social Class, gender, and Class Identification.“ *Sociology* 30: 235-252.

Summary

Four hypotheses are presented in the study. The discussion on cross-class families is the background of these hypotheses. The first one is an attempt to synthesise class and hierarchical conceptualisations of social stratification. The author believes that both classes and strata are relevant for an analysis of a contemporary capitalist stratification system. She finds inspiration in Bourdieu's work and sees the main problem in identifying 'classes on paper' with 'real classes'. This identification results in the idea that everyone belongs to a class, but this does not fit reality. With regard to classes, the author has in mind the demographic stability and socio-demographic continuity, that is, shared mobility prospects and social endogamy, which is supposed when searching for class culture. This continuity can be found especially among the working class and probably among the self-employed, and among some status groups among the service class. These groupings do not cover the whole population. We can describe the contemporary capitalist stratification system as a hierarchy of socio-economic strata while classes form a subset of it.

Secondly, the leading problem of class analysis is the conflict over the invisible hand of the market *vis-à-vis* the visible hand of the state. There is more support for the visible hand in a society when the working class is well crystallised, rather than for the invisible one. In fact, this is only a new wording of the working class embourgeoisement and middle classes proletarianisation theses. While these theses were formulated as forecasts or natural laws, the author believes that none of them is possible to reject forever. Sometimes there is a tendency towards embourgeoisement, at other times towards proletarianisation. It is a matter of empirical research to determine which of them is stronger.

Thirdly, cross-class families, especially the families of workers, could probably play the crucial role in an indication of the tendencies. The author presents the modified neo-classical approach to classification of these families. The position of a family is derived from the position of the spouse whose class culture is supposed to be better crystallised. Hypothetically, this classification fits the reality better if the embourgeoisement tendency is stronger than the proletarianisation one. And vice versa, the so-called joint classification fits better if the proletarianisation tendency is stronger. (In joint classification the positions of both spouses count.)

In the end the author presents a hypothetical stratification system of the Czech Republic which is to be tested. Goldthorpe's class schema is the starting point. The main reason is the fact that this model has been widely used in this country since the beginning of the 1990's. There are six deviations from Goldthorpe's model. (1) It is only a three-class-model; (2) It includes also strata besides classes. The classes do not cover the whole population. The strata are not 'sub-classes'. The other way around rather, the classes form a subset of the strata hierarchy; (3) No attention is paid to farmers and peasants; (4) The sector of ownership is an important criterion in the model; (5) A part of the service class (class II) is included in the middle strata; (6) Special attention is paid to the underclass.

In the conclusion the author emphasises that her conception is not a compromise between the class and hierarchical conceptions. Both of them distort the reality. Supporters of the former do not see classes, and defenders of the latter see classes even where there are none. In conclusion, the desirability of qualitative research (alongside classical representative surveys) with a view to testing the hypotheses is stressed.

SLON Vám přináší NOVÉ KNIHY

Anthony Giddens: Důsledky modernity

Anthony Giddens, významný britský sociolog, vstoupil touto knihou výrazně do soudobé diskuse o povaze doby, v níž žijeme. Neklade si akademické otázky o vztahu modernity a postmodernity, ale srozumitelně, současně však na vysoké teoretické úrovni analyzuje reálné problémy, s nimiž se setkáváme v běžném životě a v politickém a veřejném diskursu: problém jistoty a nebezpečí, důvěry a rizika, proměněné role prostoru a času, změn v institucionální struktuře pozdně moderní společnosti, globalizace a jejích důsledků atd. 200 stran, 149 Kč

Martin Potůček: Křižovatky české sociální reformy

Knihou rozebírá vztahy mezi teoriemi, politickými ideologiemi a českou sociální politikou po roce 1989. S využitím bohatého domácího i zahraničního faktografického materiálu a dobových programových dokumentů odkrývá slabá místa reformy sociálního zabezpečení, zdravotnictví, podoby sociálního dialogu a role občanů. Analyzuje hlavní hrozby a naděje sociální politiky budoucnosti: nezaměstnanost, chudobu, globalizaci a integraci České republiky do Evropské unie. Vychází v ediční řadě *Studie*. Cca 310 stran, 188 Kč.

Ivo Možný: Sociologie rodiny

Knihou podává přehled o vývoji teoretického myšlení v sociologii rodiny od jejích počátků v 19. století přes velké teorie 50. let k pokusům o jejich překonání v 70. a 80. letech. V druhé části přináší systematický přehled současného stavu fungování takových fenoménů, jako jsou fungování rodiny v systému sociální a majetkové nerovnosti, mechanismy vzájemného výběru partnerů, změny v povaze rodičovství a dětství ve vyspělých společnostech, vliv všeobecné zaměstnanosti žen na půdorys rodinného chování apod. Vychází v ediční řadě *Základy sociologie*.

Libora Oates-Indruchová (ed.): Dívčí válka s ideologií (Klasické texty angloamerického feministického myšlení)

Čtrnáct textů z feministické teorie, politické filozofie, filozofie vědy, antropologie, kulturní, filmové a literární teorie, sociolingvistiky a psychoanalýzy představuje počátky feministického myšlení v těchto vědeckých disciplínách. 304 stran, 245 Kč

Immanuel Wallerstein et al.: Kam směřují sociální vědy (Zpráva Gulbenkianovy komise a restrukturalizaci sociálních věd)

Sociální vědy a jejich vztah k přírodním a humanitním oborům v minulosti a návrhy na reorganizaci a restrukturalizaci sociálních věd - tak se dá stručně vyjádřit hlavní téma této knihy. 112 stran, 125 Kč

Stanislav Hubík: Sociologie vědění (Základní koncepce a paradigmaty)

Autor přibližuje základní koncepce a texty sociologie vědění a vysvětluje je pomocí seskupení do několika základních typů. Zachovává v co největší možné míře jazyk analyzovaných textů a u každé kapitoly shrnuje základní cizojazyčné pojmy do přehledného slovníčku. 240 stran, cena 119 Kč